

БУРЯАД АРАДАЙМ ТҮҮХЭДЭ ЗУЛА МЭТЭ БАДАРНАТ!

*БУРЯАД ХЭЛЭНДЭЭ ЯМАРААР ХАНДАДАГ БАЙНЬЕМНАЙ
ҮНГЭРЭГШЭ СИМПОЗИУМ ҮШӨӨ ДАХИН ҮБЭШТЭЙ ХҮНЭЙ
ОЙЛГОХООР ХАРУУЛБА ГЭЭШЭ. ТАБА-ЗУРГААН ҮДЭРЭЙ
ТУРШАДА БУРЯАД АРАДАЙ ЕРЭЭДҮЙН ХУБИ ЗАЯАН ТУХАЙ
ХӨӨРЭЛДЭНЭН ЭНЭ СИМПОЗИУМДО ТАБА-ЗУРГААН ҮГЭ АЛДУУ
БОЛОЖОШЬЕ НАА, БУРЯАДААР ХЭЛЭГДЭЭГҮЙ. ХАРИН ЭНЭ
СУГЛААНДА ТАБА-ЗУРГААН АЙЛШАДНАА БЭШЭНИИНЫ БУЛТА
хара толгойтон байгаа.*

Наяхан Улаан-Үдэ хотодо буряад-монгол арадай ерээдүйн хуби заяан тухай ехэ хуралдаан болоһон байна. Тэрэ уласхоорондын симпозиум гэжэ нэрлэгдэнхэй байгаа. Хари гүрэнүүднээ хэдэн эрдэмтэдэй ерэхэдэ, тиимэ нэрэтэй боложо шадаа бшуу. Теэд тиимэ ехэ нэрэтэйсье болоо һаань, тэрэниие тоохо хүнүүд үсөөн байгаа гэжэ сэхэ хэлэхэ хэрэгтэй. Уласхоорондын симпозиумой программада оруулагдаһан Буряад Республикын Президент Л.В. Потапов, соёлой министр Г.Н. Струбинов, һуралсалай болон эрдэмэй министр С.Д. Намсараев, Буряадай эрдэмэй түбэй президиумэй түрүүлэгшэ И.В. Гордиенко, Буряадай Ниитын эрдэмэй институтдай директор Б.В. Базаров гэгшэд энэ ехэ хуралдаанда сугларагшадые амаршалха түсэбтэй аад, ерээгүй. Ямар шалтагаанаар ерээгүйень мэдэнэгүйб. Нэгэн гэбэл, энэ симпозиумой амаралтын үдэр эхилһэндэ тиигээ гү, үгы гэбэл, энэ хуралдаане хаясаанай гэжэ тоолоо гү? Хаясаанайсье гэжэ бодожо болоо. Ушар юуб гэхэдэ, эртэ урдын түүхэнээ абажа харахада, буряад-монгол арад бүхы дээрээ Түб Азиин тала дайдаар хаясаанай шахуу ябаһан түүхэтэй. Эгээл тиимэнээ тэдэниие Түб Азяар тэнэнэн бүртэ шононууд гэжэ нэрлэдэг байжа болоо.

Энэ суглаанда ехэнхидээ эрдэмтэд суглараа. Үргэн Улаан-Үдын мэриин ехэ зал соо хахадсаансье болохогүй

суглархан эрдэмтэдэй хара толгойнууд эндэ-тэндэ шохойлдоно. Хоорондуурнь хоохон нууринууд пирайлдан харагдана. Хахад миллион шахуу тоотой буряад арад өөрынгөө ерээдүйн хуби заяан тухай хэлсэһэн энэ суглаанда нэгэ ядуу залые дүүргэхэ шадалгүй байна гээшэ гү?! Энээндэ ямар шалтагаан бии гээшэб? Нэгэдэхээр, ажабайдалайнгаа боро юрьээндэ дүйрэшөөд, урдахи, хойнохиёо бодохо шадалынь үгы байжа болоо (теэд түрэхэн үри хүүгэдэйнгээ саашанхи замые бодонгүй яажа ажаһууха болонобибди?); хоёрдохёор, суглаанда нуужа, сагаа үнгэргэнхаар, «үглөө эдихэ өөхэнһөө мүнөө эдихэ уушхан дээрэ» гээд, хүдөөгэймнай буряадудай үхэр малдаа үбһэ сабшаашань олзотой байжа болоо (теэд тиимэ ехээр уушха эдеэд орхихогүйш, хэзээ нэгэтэ өөхэн ханагдаха, тиихэдэнь энэ суглаанда хабаадаагүйһөө боложо, өөхэнһөө байха үнэрыншье үзэгдэхэгүй); гурбадахаяр, энэ хуралдаае ямаршье юумэ шиидхэхэ шадалгүй, миин лэ хоохон шашалдаан болоод үнгэрхэ гэжэ ханажа болоо (теэд дуһал дуһалаар далай дүүрэдэг бэшэ аал, хэзээ нэгэтэ далайн билтархада, буряад араднай бүхы дээрээ гэгээрхэдээшье болохо аалам?!)

Буряад арадайнгаа ерээдүй тухай эрдэмтэдһээ бэшэ ханаагаа зобохо юрын хүнүүд байгаагүй гэжэ хэлэнэ бэшэб. Байгаа! Байхадаа үсөөн байгаа. Тэрээндэнь лэ голхорноб.

... Түрэл арадаймнай урдаа хараха хүбүүд мүнөө үедэ амиды мэндэ ябаһан гээшэ наа, энэ хуралдаанай заал соо түрүүшын нууринуудта нууха һэн. Би эндэ Цыбен Жамцарано, Элбэк-Доржо Ринчино, Михаил Богданов, Михай Ербанов, Цыденжаб Дондубон, Дамба Дашинимаев, Агван Доржиев, Даши Сампилон, Базар Барадин болон бусад хэдэн мянгаад буряад хүбүүд тухай хэлэнэб! Теэд тэдэнэр тэбхэр 60 жэлэй саада тээ үсөөхэн тоото буряад арадайнгаа түлөө оролдожо ябаһаар, ангиин дайсад, панмонголистнууд, Эхэ орондоо урбагшад, революцида харша номнол үүсхэгшэд гэхэ мэтээр гэмнэгдэжэ, талаангүйшүүлэнь буудуулжа алуулһан,

«талаантайшуулын» хойто зүгэй сэбдэг хүйтэн хизаарта хохимой яһан болотороо заруулжа, шадал тэнхээгээ дууһахадаа, шабын түмэрэй саана хюрууда сохюулһан сэсэг мэтээр хиргагдан һалаһан байна.

Буудуур абагшадай тоодо бурядаимнай гайхамшагта хүбүүдэй нэгэн Базар Барадин оролсоно. Тэрэ бүри революциин урда тээ профессор гэнэн эрдэмэй зиндаатай болоһон Агын гурбан хүбүүдэй нэгэниинь бэлэй. Нүгөө хоёрын Цыбен Жамцарано, Гомбожаб Цыбиков гэгшэд һэн.

Базар Барадин гээшэ жараад, далаад жэлэй саада тээ бүхы буряад арадай урдаа хараха омогорхолынь ябаһан юм. Теэд тэрэниие мүнөө сагай хүн зон тон мууса мэдэдэг. Эрэлхэг аяншалагша, ухаатай эрдэмтэ, монгол хэлэнүүдые, буддын шажанай түүхэ, бөөгэй мүргэлэй дурдалгануудые шэнжэлэгшэ, айхабтар бэлигтэй уран зохёолшо, олониитын мэдээжэ ажал ябуулагша, буряад арадай эрхэ сүлөөгэй түлөө эбсэшгүй тэмсэгшэ – эдэ бүгэдые хамтаруулжа, Базар Барадинай дүрэ, тэрэнэй ажабайдал болон ажал хэрэгүүдын аржыса гаража ерэнэл даа.

Совет засаг гээшэ буряад арадта тон дүүрэн эрхэ сүлөө үгөө гэжэ хэлэхэнь бэрхэ юм. Тэрэ засаг түрүүшээр түрэл арадтамни автономии олгоошье һаа, удангүй гурбан газар болгожо, удара татаһан байна. Тиигэжэ хүл дээрээ гаража ядажа байһан буряадууд гурбан хуби боложо хубаархадаа, түрэлхи хэлээ, үндэһэн соёлоо хүгжөөхэ аргагүйдэхэ туйлда хүрөө һэн.

Эдэ бүхы хашалта харшлалтын урдаһаа Базар Барадин эрид нэтэрүүгээр тэмсэдэг байгаа. Эгээл тиимэһээ тэрээндэ тэрэ үеын совет засаг баригшад тон дурагүй бэлэй. Буряад-монгол арадай түрүү үзэлтэй ниитын ажал ябуулагшад хэдэн зуугаад жэлэй туршада монгол арадуудай нэгэ ехэ бүлэ байһан тухай саг үргэлжэ дабтан хэлэдэг һэн. Тэдэнэй түүхэ, соёл, хэлэ бэшэг яаха аргагүй нэгэн ха юм. Имагтал хилын табигдаһанһаа хойшо монгол арадуудай харилсаа холбоон таһаржа, Байгал шадархи Ара-Монголнай

Ехэ Монгол Уластаяа хахасаха баатай болоо бшуу. Тээд хэн хилэ табяа нэм гэнэн асуудал гаража ерэнэ. Харюунь эли ааб даа. Ород гүрэн буряад-монголой ажаһууһан газарые булимтаран эзэмдээд байхадаа, Хитадай добтолгоһоо айжа, хилэ татаа нэмнай даа. Харин хитадууд монголшуудай нүгөө талаһаа бүхы наһаараа тэдэниие мэрэжэ байһан үтэ хорхойнууд мэтэ хэн.

Эгээл иимэ үедэ монгол туургата арадуудай үнэн сэхэ хүбүүд үсөөхэн тоото арадайнгаа түлөө һанаагаа зобонгүй яаха юм? Монгол хэлэтэ арадууд хамтараашье һаа, олон зуугаад миллион тоотой ородуудта, хитадуудта ямар аюул шаруулжа байгаа? Харин тиихэдэнь совет засаг элинсэг хулинсагаймнай тоонто нютаг болохо эртэ урдын Баргуджин-Түхэмые хамтаруулхын орондо гурбан газар болгожо, таһалжа хаяа бшуу. Мүн Эхэ оронойнгоо (Баргуджин-Түхэмэй) эрхэ сүлөөгэй түлөө тэмсэгшэд хари гүрэнүүдэй тагнуулшад гэжэ гэмнэгдэжэ, оройдоол 2 жэлэй туршада, тодорхойлбол, 1937-1938 онуудта 7 мянга тухай буряадууд түрмэ шорондо хаягдаад, 2483 хүниинь буудуулжа алуулһан байна. Тэдэнэй «гэм» хадаа түрэл арадайнгаа түлөө оролдолго болоно гэжэ дээрэ хэлээ нэмди. Мүн тэдэниие Сталин, Молотов, Ворошилов гэхэ мэтэшүүлые алаха нэдэлгэ хээ гэжэ «сэсэн мэргэн» гэмнэлгэ тохонон байна. Гадна хаана байһан Каменев, Зиновьевтой нүхэд байгаа гэнэн балмад хардалга тохолсоходонь яахабши?!

Эдэ болон бусад шалтагаануудһаа боложо, Базар Барадинай эрдэмэй хүдэлмэринүүд, уран зохёолнууд ехэнхидээ мүнөөдэр болотор нара хараагүй юм. Тиигээд байхадань, арад зомнай агууехэ хүбүүгээ хаанаһаа танижа мэдэхэ бэлэй.

Гансал тэрэнэй зохёолнуудые үсөөхэн тоотой мэргэжэлтэд шудалдаг хэн. Тиихэдээ агууехэ эрдэмтые, уран зохёолшые буржуазна националист гэжэ гэмнэхын түлөө тэдэнэр гар бэшэгүүдыень жэрхэнгээр иран харадаг байгаа. Тэдэнэртэ гар бэшэгүүдыень ираһанайшые хэрэггүй

бэлэй. Ушар юуб гэхэдэ, тэрэ үеын совет засагай үзэл баримталагшад ямар эрдэмтын юун гэжэ бэшэхыень уридшалан заажа үгэдэг нэн. Энэл даа, манай совет демократиин суута эрхэ сүлөө гээшнь! Би эндэ уни үнгэрхэн үльгэр хөөрэнэ бэшэб, харин үсэгэлдэрэй үнэн байдал дурдана гээшэб!

Базар Барадин наһан соогоо ехэ ажал бүтээгээ. Найман наһатайдаа хуушан монгол бэшэг шудалаа, удаань Агын приходской нургуули дүүргээ, Шэтын гурбан классай нургуулида, Санкт-Петербурлын гимназида, университетдэ нураа. Залуу наһандаа Агын наймаашанай оршуулагша боложо, Германи, Швейцари, Итали гүрэнүүдээр аяншалаа. Университедээ дүүргэхэдээ, Монгол, Түбэд оронудаар аяншалжа, Лавран, Гумбум гэхэ мэтын ехэ-ехэ дасангуудай ажабайдалтай танилсаһан, тэдээн тухай һонирхолтой хүдэлмэринүүдые бэшэһэн, Пржевальскиин нэрэмжэтэ алтан медаляар шагнагдаһан байна. Тэрэ 1908-1917 онуудта Санкт-Петербурлын университетдэ монгол хэлэнүүдые заадаг байһан юм.

Базар Барадин буряад, ород, хальмаг, монгол, түбэд, ланза (санскрит), лата, грек, англи, немец, француз хэлэнүүдые тон найнаар мэдэдэг байһан юм. Тиэхэдэнь мүнөөнэй буряадууд (хургаараа заажа харуулбал, та бидэ хоёр) буряадшье хэлэээ һайн мэдэхэгүй, ородшье хэлэ хүсэд шудалаагүй, хоёр хэлэнүүдые худхан холижо, ямаршье тулхабаагүйгөөр тал-мул, пүл-пал гэлдэнэбди.

Эгээл тиимэһээ, тодорхойлбол, түрэл хэлэээ мэдэдэггүй дээрэһээ хахад миллион шахуу буряадууд үсэгэлдэр болотор ори ганса түрэл газетээ 4 мянган хэһэгээр захижа абадаг байгаа гэжэ нюунгүйгөөр хэлэе. Энэ хадаа 125 буряадууд хамтаржа, 24 мянган түхэригтэ ори ганса газетээ хахад жэл соо захижа абаһан болоно бшуу. Олон зуугаад жэлэй туршада буряад гэжэ нэрэтэй нэгэ арад байгаад, нэгэ литературна хэлэтэй боложо шадаагүй арад дэлхэйн түүхэдэ манһаа бэшэ үгы байһан байха гэжэ һананаб. Эгээл энэ минии һаналай зүб байгаа гээшэ һаань,

дэлхэйн түүхын үзэсхэлэндэ оробобди гэжэ омогорхохо ёһотойбди.

Түрэл һониндоо захил хэхэ хэрэгтэ нютаг хэлэнүүд һаалта хэнэ. Тиигэжэ хэлэхэдээ, нэгэ бага буруу хэлэбэ хаб. Захил хэхэ хэрэгтэ буряадай литературна хэлэн һаалта хэнэ гэжэ хэлэхэ ёһотой байгаааб! Ушар юуб гэхэдэ, элдэб нютагуудай зарим уншагшадай хэлэһэнэй ёһоор, манай газетэдэ гараһан материалнууд уншахада ойлгосогүй байдаг гэжэ тулмаашалдаг юм. Хориин буряадуудай нютаг хэлэн дээрэ үндэһэлһэн литературна хэлэн һүүлэй жара гаран жэлэй туршада бүгэдэ буряадай литературна хэлэн боложо шадаагүй байһаар. Хори хэлэ шудалхань тиимэ хүндэ юм һаань, литературна хэлэеэ ондоо нютаг хэлэн дээрэ үндэһэлэн зохёоёл, үгы гэбэл, нютаг хэлэнүүдэйнгээ илгаагаар таһаржа, Алайр гүрэн, Боохон гүрэн, Түнхэн гүрэн, Баргажан гүрэн, Сонгоол гүрэн, Хори гүрэн гэхэ мэтэ шэнэ гүрэнүүдые тогтооё. СССР-эй һалан хүнэхэдэ, дэлхэй дээрэ нэгэ доро арбаад гүрэн нэмээ һэн, харин буряадуудай таһаран һалабал, баһал арбаад гүрэн нэмэхэ аргатай. Зүгөөр минии һанахада, тиимэ тэнэг тэншүү ябадал гаргажа, дэлхэйн бүхы зоной гэдэһыень хахарса энеэлгэнхаар, ори гансахан буряад хэлэеэ шада яда шудалһамнай дээрэ шэнги байна.

Буряад хэлэндээ ямараар хандадаг байһыемнай үнгэрэгшэ симпозиум үшөө дахин үбэшгэй хүнэй ойлгохоор харуулба гээшэ. Таба-зургаан үдэрэй туршада буряад арадай ерээдүйн хуби заяан тухай хөөрэлдэһэн энэ симпозиумдо табачургаан үгэ алдуу боложошье һаа, буряадаар хэлэгдээгүй. Харин энэ суглаанда табачургаан айлшадһаа бэшэһиний булга хара толгойтон байгаа.

Ори ганса түрэл арадайнгаа ерээдүй хуби заяан тухай ондоо арадай хэлэн дээрэ ярилдахадамнай, ёозогүй муухай, ёро хараһан хэрэг болоно. Юундэ түрэл хэлэн дээрэ хөөрэлдэнэгүйбибди гэжэ эрдэмтэдэй хоорондо арсалдаан болон алдаад, намарай унжагай бороодо норһон нойтон сусалдал шииганаһаар унтаршана һэн.

Тиихэдээ буряад хэлэмнай үгытэй, эрдэмэй орёо ойлгосонуудые тэмдэглэхэ томьёо үгэнүүд гэхэ гү, али терминүүдгүй гэжэ хэлэхэ ханаатай зон бии хэн. «Муу хатаршанда заһаанинь хаалта хэдэг» гэжэ ород арадай сэсэн үгэ байдаг. Буряад хэлэ шудалха хэрэгтэмнай маңда юун хаалта хэнэб? Минии ханахада, баһал «заһаамнай» хаалта хэнэ. Тэрэ «заһаамнай» юунһээ бүридэнэб гэхэдэ, түрэлхи хэлээ шудалхаяа залхууралгаһаа, гүрэн түрын зүгһөө дэмжэлгын тон бага байһанһаа, эхэ эсэгынгээ унаган хэлэндэ маанадай дээрэлхүүгээр хандаһанһаа бүридэнэл даа.

Харин буряад хэлэнэй үгытэй, баян тухай үшөө арсалдамаар юм. Дэлхэй дээрэхи эгээн ехэ хэмжүүртэй, зохёогдоһон «Гэсэр» эпосые бии болгоһон буряад хэлэн үгытэй байха гэжэ яахань даа! Түрэл хэлээ үгытэй гэнэн хүн өөрөө үгытэй хүн гээшэ!

Жэшэнь, буряад хэлэндэ «п» үзэг үгы гэжэ тоологдодог юм. Теэд би толгойгоо дан ехээр зобоонгүйгөөр 20-30 үгэнүүдые ханаанһаа дурдажархиһуу: паахагар, паашнай, поглихон, пааюур, пагсагар, падхагар, палдагар, палигар, палсагар, пальпагар, пампагар, пандагар, парнагар, пасхагар, пилагар, пинтагар, пирагар, пүлтэгэр, пүнсэгэр, пүлхэгэр, пүсхэгэр, пэндигэр, пагдагар, палхагар, пүнхэгэр гэхэ мэтэ. Тиихэдээ буряад хэлэндэ иимэ үзэг бии байна гү, али үгы гү?

Түрэлхи хэлэн тухайгаа ханаата боло болоһоор, Базар Барадинаа хараһаа алдажархин алдаһандам хүлисэнэ бэээт хүндэтэ уншагшад! Базар Барадин гээшэмнай Буряад гүрэниие тогтоолгын эмхидхэлэй эхиндэ байһан үсөөхэн хүнүүдэй нэгэн юм. Буряад Республика тогтоохын тула тусхай ревком байгуулагдаһан гээшэ. Тэрэ ревкомой бүридэлдэ: М.Н. Ербанов, М.И. Амагаев, М.Д. Берман, В.И. Трубачеев, Б.Б. Барадин, Ц. Зодбов, И. Ильин гэгшэд оролсоһон байна. Тиигэжэ тэрэ Буряад Монголой АССР-эй тогтоһоной удаа Гэгээрэлэй наркомоор, Буряадай эрдэмэй комитедэй түрүүлэгшээр хүдэлөө.

Базар Барадин гээшэ буряад уран зохёолой эхи табилсагшадай нэгэн юм. Тэрэнэй бэшэһэн “Ехэ удаган абжаа”, “Шойжид хатан”, “Жэгдэн” гэхэ мэтэ зүжэгүүд түрэл арадаймнай түүхын баримтанууд тухай түүрээн магтан хөөрэнэ.

Базар Барадин гээшэ буряад хэлэ бэшэгэй эхи табилсагшадай нэгэн болоно. Тэрэ бүри революциин урда тээ, 1910 ондолата үзэг дээрэ үндэһэлһэн шэнэ бэшэг зохёогоо һэн. Тиихэдэ буряад бэшэгэй дүримүүдые, һуралсалай номуудые, шэнэ толинуудые зохёонһон байна.

Базар Барадин гээшэ буряад эрдэмэй эхи табилсагшадай нэгэн болоно. Тэрэ Буряадай эрдэмэй комитедэй түрүүлэгшээр ажаллахынгаа хажуугаар, түрэл арадайнгаа түүхэ, соёл, ёһо заншал, уггарбал тухай эрдэмэй олон тоото статьянуудые бэшэһэн юм.

Базар Барадин гээшэ буддын шажан шэнжэлэлгын эхи табилсагшадай нэгэн болоно. Тэрэ Лавран, Гумбум гэхэ мэтэ Түбэдэй дасануудай байдал шэнжэлһэн, буддын шажанай шухаг номуудые судалһан. Байгал шадархи дасануудые бултыень шэнжэлһэн, Түбэд оронһоо шажанда хабаатай 200 – гаад номуудые асарһан, тус шажан тухай олон арбаад статьянуудые бэшэһэн юм.

Гэбэшье Базар Барадинай эгээл ехэ хүсэлынь гэхэдэ, монгол хэлэтэ арадуудые нэгэдүүлхэ гэхэн бодол һэн. Тэрэ амиды мэндэ байхадаа, энэ бодолоо бээлүүлжэ шадаагүй. Теэд тэрэнэй энэ нангин хүсэлые дахагшад ерээдүй сагта ехэ хэрэгээ бээлүүлхэ бээз гэжэ найдаха дуран хүрэнэ.

*“Буряад Үнэн” һонин,
1997 оной сентябриин 13*